

पर्यटन व्यवसायातील नविन प्रवाह - सांस्कृतिक पर्यटन

प्रा. गायकवाड प्रेमचंद गुंडू

प्रमुख, इतिहास विभाग

रयत शिक्षणसंस्थेचे, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा. ता. माढा जि. सोलापूर.

पिन. ४१३२०९

प्रस्तावना :

पर्यटन म्हणजे प्रवास इंग्रजी भाषेतील टुरिझम या संज्ञेचा हा पर्याय आहे. इंग्रजी भाषेतील टुरिझम म्हणजे पर्यटक ही संज्ञा (ट्रव्हलर) प्रवासी या शब्दाऐवजी एकोणीसाव्या शतकारंभी वापरण्यात येऊ लागली. आधुनिक काळात पर्यटन हा एक स्वतंत्र राष्ट्रीय उद्योग म्हणून विकसित झाल्याचे दिसून येते. देशातील व परदेशातील पुरानवास्तु, इतिहासप्रसिद्ध व निसर्गरम्य स्थळे, प्राचिन कलानिर्मितीची केंद्र पवित्रतिर्थक्षेत्रे प्रचंड औद्योगिक व इतर प्रकल्प इत्यादींचे आकर्षण ही पर्यटनामागिल मुळ प्रेरणा होय. ही प्रेरणा सार्वत्रिक व सर्वकालीन असली तरी आधुनिक काळातील ज्ञानप्रसाराची व दळणवळणाची सुलभ साधने विकसित झाल्याने आधुनिक पर्यटन उद्योगास चालना मिळाली. निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित रम्य व भव्य असे जे इहलोकीचे जे सौंदर्य आहे त्याविषयीची खास आस्था हा आधुनिक माणसाचा धर्म आहे. आनंदासाठी प्रवास करणे म्हणजे पर्यटन असाही अर्थ घेतला जातो. जागतिक पर्यटन संघटनेने पर्यटक या शब्दाची व्याख्या पुढील प्रकारे केली जे लोक आर्थिक कमाई न करता केवळ आनंदासाठी विशिष्ट प्रदेशात २४ तासांपेक्षा जास्त व एक वर्षापेक्षा कमी काळ घराबाहेर राहून प्रवास करतात ते पर्यटक होतछ पर्यटनामागिल आधुनिक माणसाची प्रेरणा वरील भुमिकेचा निर्वाळा देते. आधुनिक काळातील पर्यटकांच्या वर्गात विविध उद्देशांनी प्रवास करणा-यांचा अंतर्भाव होतो. मुख्यतः पर्यटन काळ हा मर्यादित असतो. आठवड्यातील सुट्या रजा तसेच एकाद्या कार्याचा वा कार्यक्रमाचा भाग म्हणून नियोजित काळात पर्यटन केले जाते. पर्यटक हे उत्प्रवासी व आप्रवासी आणि स्थलांतर करणारे मजूर यांपेक्षा वेगळे असतात. आधुनिक अर्थशास्त्रिय परिभाषेत पर्यटक हा सामान्यतः ग्राहक वा उपभोक्ता समजला जातो तो उत्पादक नसतो. पर्यटनाचे क्षेत्र आंतरदेशिय तसेच आंतरराष्ट्रीय असते जुन्या पर्यटन स्थळांची व्यवस्था राखणे व नविन पर्यटन स्थळे विकसित करणे ही पर्यटन उद्योगाची महत्वाची अंगे होत. आधुनिकपूर्व काळात पर्यटनाची उद्दिष्टे प्राधान्याने धार्मिक व्यापारी व विद्याध्यनात्मक असत.

जागतिकरणानंतर पारंपारिक संकल्पना संपुष्टात येऊन नवनवीन संकल्पना उद्य झाला. अनेक व्यवसायात उद्योगाचा दर्जा मिळाला उदा. उद्योगधंदे कुटीरउद्योग, चित्रपट, शिक्षण, वैद्यकीय इत्यादीस भारतातील विविध उद्योगप्रमाणेच चित्रपट, व्यावसायिक शिक्षण, वैद्यकीय व पर्यटनाच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेस गती मिळाली. महाराष्ट्र व भारताच्या अर्थव्यवस्थेस मदत झाली.

वेगवेगळ्या व्यवसायातून परकीयचलन मिळवे. भारतीय चित्रपटव्यावसायाची अर्थप्राप्ती मोठ्या प्रमाणात वाढली. पारंपारिक / धार्मिक व सांस्कृतीक पर्यटनाबरोबरच शैक्षणिक व वैद्यकीय व्यवसायांची अर्थव्यवस्थेस मदत झाली.

भारतीय पर्यटनास प्राचीन सांस्कृतीक वारसा आहे. हा वारसा देशी व परदेशीय पर्यटकास आकर्षित करतो. नैसर्गिक वातावरण, कला व स्थापत्या, संगीत, नृत्य, चित्रकला, पारंपारिक पोशाख आणि ---- वैविध्य हे घटक भारतातील पर्यटन व्यवसायास नंदनवन बनवितात प्राचीन काळामध्ये अनेक परदेशी पर्यटक प्रवाशी भारतातील विविध स्थळांना भेटी देत पर्यटनास ख-या अर्थाने चालना मिळाली ती आधिुनिक पूर्वकाळात सागरी मार्गाच्या शोधानंतर आणि ब्रिटीश वसाहत काळात अंतर्गत जलमार्ग, रस्ते, राष्ट्रीय महामार्ग तयार केल्याने अर्थिक वाढ झाली. ब्रिटीशांनी भारतामध्ये नवीन थंड हवेची ठिकाणे उभारली राहण्याची उत्तम व्यवस्था केली अतिथी देवोभव प्रमाणे व्यवस्था करण्यात येऊ लागली ब्रिटीशांनी भारतामध्ये प्राचीन स्थहाच्या संरक्षण व संवर्धनासाठी पुरातत्वविभागाची स्थापना केली. भौगोलिक विविधता, प्राचीन भारतीय ऐतिहासिक संस्कृती सौंदर्यपूर्ण समुद्र किनारे, स्मृतीस्थळे, उत्सव, सण, जंगल प्रवास, धार्मिक स्थळे इत्यादी

इ.स. १९५८ मध्ये स्वतंत्रपर्यटन विभागाची निर्मितीकरण्यात आली एल.के. झा. यांच्या अध्यक्षतेखाली पर्यटन व्यवसायात सुधारणा करण्यास सुरुवात झाली १९६३ मध्ये भारत पर्यटन विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. १९६६ मध्ये पर्यटन व्यवसायास पूरक म्हणून अंतर्गत विमान वाहतूकीची सोय करण्यात आली प्रादेशिक कार्यालय उत्तर, पूर्व, मध्य, पश्चिम व दक्षिण मध्ये राजधानीच्या ठिकाणी करण्यात आली. आणि स्थानिक व परदेशी पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी नवनवीन सुधारणा करण्यात आल्या. पर्यटकांना आकर्षित करण्यामध्ये नम्रता, ऐतिहासिक व सांस्कृतीक, सहज सुविधा उपलब्ध खरेदी, राहण्याची व्यवस्था आरामदायी, आरोग्याची काळजी घेणे, धाडसी पर्यटनास तयार करणे जसे उंच डोंगर, थंड हवेची ठिकाणी, किल्ले यावर चढून जाणे. इत्यादी घटकामुळे भारतीय पर्यटन व्यवसाय ब्रिटीशकाळात व स्वातंत्र्योत्तर काळात सातत्याने विकसित झाला.

शैक्षणिक पर्यटन जागतीकीकरणानंतर वेगाने विकसित झालेला पर्यटन उद्योग म्हणजे शैक्षणिक पर्यटन यामध्ये भारतीय विद्यार्थी शिक्षणासाठी युरोपियन विकसित देशामध्ये उदा. अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी जपान इ. देशामध्ये जातात त्याप्रमाणेच विकसनशिल, आशियाई तसेच आफ्रिकन राष्ट्रामधील मुले शिक्षणासाठी भारताकडे येतात. भारतात दिल्लीनंतर मुंबई, पुणे, कोल्हापूर, औरंगाबाद, नागपूरला , प्राधान्य देतात.

पर्यटनाचा आर्थिक दृष्टीकोन :

या दृष्टीकोनातून पर्यटन उद्योग महत्वाचा ठरतो पर्यटन उद्योगामुळे सेवा उद्योगांना महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले. वस्तुचे उत्पादन वितरण सेवन हेच दिर्घकाळ आर्थिक विश्लेषणाचे प्रमुख चर्चाविषय होते. पर्यटनामुळे व्यापाराचे प्रमाण व परिणाम याचा विस्तार झाला. पर्यटनामुळे जो प्रत्यक्ष पैसा मिळतो त्याहीपेक्षा राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये गुणक परिणामामुळे जी भर पडते किंवा पर्यटक खर्चाच्या उलाढालीमुळे जी भर पडते तिचे महत्व अधिक असते.

सांस्कृतिक दृष्टीकोन:

आर्थिक लाभाखेरिज पर्यटनाच्या माध्यमातून विविध देशांतील भिन्नभिन्न लोक एकत्र येऊन व एकमेकांना अधिक चांगल्या प्रकारे जाणून घेऊ शकतात. तणावानी भरलेल्या सध्याच्या जगामध्ये आंतरराष्ट्रीय सदिच्छा व सामंजस्य यांचे वर्धन करण्याच्या कामी आंतरराष्ट्रीय पर्यटनाचा बहुमोल उपयोग होतो. देशांतर्गत पर्यटनासही ही गोष्ट लागू पडते भाषा आणि चालीरिती यांचे वैविध्य असलेल्या भारतासारख्या खंडप्राय देशात पर्यटन हे राष्ट्रीय एकात्मता साधण्याचे प्रभावी साधन होय.

आंतरराष्ट्रीय पर्यटन उद्योग :

१८११ साली सुरु झालेला हा आंतरराष्ट्रीय पर्यटन उद्योग १९५० नंतरच्या काळात वेगाने विकसित झाला १९७३ पर्यंत ३७०० काटी व नंतर आज पर्यंत यात गुंतवणुक सतत वाढत गेली असुन अनेक पर्यटनविषयक संस्थांचा उदय झाला उलाढालीच्या संदर्भात तेल उद्योगानंतर दुसरा तरीही संबंध जगामध्ये सर्वात जास्त रोजगार उपलब्ध करुन देणारा उद्योग म्हणून त्याचा पहिला क्रमांक चुकलेला नाही. स्वित्झरलँड हा देश पर्यटनाच्या बाबतीत जगात प्रसिध्द आहे. तर चीन ची विशाल भिंत हे जागतिक पातळीवरील पर्यटकांचे एक आकर्षण आहे.

भारतातील पर्यटन :

भारतात १९६० च्या सुमारास पर्यटन उद्योगास विशेष चालना मिळाली. भारतात यात्रा व सहली यांच्या विकासाला चालना देणार १ मोटारगाड्यांमुळे उत्पन्न प्राप्ती यामधे झालेली वाढ २) वर्षामधे तीन आठवडे वा अधिक

रजेची सवलत ३) देशातील नवनिवन प्रकल्पाविषयी वाटाणारे आकर्षण ४) चांगले रस्ते व गतीमान प्रवास सुविधा. भारतातील नैसर्गिक व वास्तुकलाविषयक व ऐतिहासिक साधन संपत्तीचे इतके वैविध्य आहे की ते विदेशी पर्यटकांना आकर्षित करून घेतात. २०११ च्या तुलनेत २०१२ च्या परकीय चलनाच्या प्राप्ती ७७५९१ कोटी रु वरून ९४४८७ कोटी इतकी म्हणजे २१ टक्के वाढ झाली यावरून भारतीय पर्यटनाच्या स्थितीची कल्पना येते.

भारतीय पर्यटन उद्योग हा अर्थव्यवस्थेला गतीमान करणारा आहे. जागतीक प्रवास आणि पर्यटन संघटनेच्या आकडेवारी नुसार भारतातील पर्यटन व्यवसाय ८.३१ लाख करोड किंवा भारताच एकुन उत्पन्नाच्या ६.३५ आहे. भारतीय सेवा क्षेत्रातील रोजगार वार्षिक ७.५५ किंवा १८.३६५ लाख करोडचा आहे. भारताला दरवर्षी ८०.२७ लाख परदेशी पर्यटक भेट देतात तर स्थानिक पर्यटक वेगवेगळ्या पर्यटन स्थळांना भेटी देतात त्यामध्ये तमिळनाडू, महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश महत्वपूर्ण राज्य आहेत. तर चेन्नई, दिल्ली, मुंबई, आग्रा या शहरांना अधिक पसंती देतात.

जागतिक प्रवास आणि पर्यटन संघटनेच्या २०१५ च्या अहवालानुसार जगातील १४१ देशांमध्ये भारताचा ५२ नंबर आहे वाहतूक पायाभूत सुविधे मध्ये पन्नासावा नंबर आहे. नैसर्गिक व सांस्कृतीक संसाधनांमध्ये बारावा क्रमांक आहे. पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी सर्व प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. केंद्रीय पर्यटन मंत्रालयाने परदेशी व स्थानिक पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी राष्ट्रीय धोरणामध्ये विकास आणि प्रचार व प्रसारास प्राधान्य दिले आहे. सरकार व राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या माध्यमातून तसेच विविध राज्य सरकारच्या सहकार्याने सांस्कृतीक धार्मिक, आर्थिक, आरोग्य इत्यादी क्षेत्रातील पर्यटनासाठी चूअतुल्य भारतछ या संकल्पनेखाली पर्यटन व्यवसायाच्या विस्तार विकासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्नशिल आहे. भारतातील प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक ऐतिहासिक, जागतीक वारसाच्या रुपाने पर्यटकांना आकर्षित करतात.

सांस्कृतीक पर्यटन :-

सांस्कृतीक पर्यटन हे पर्यटन उद्योगाचा उपविभाग आहे. देशाच्या विविध भागातील समाविष्ट धार्मिक जीवनाचा उपविभाज्य इतिहास त्यांची कला, संस्कृती बरोबर भौगोलिक प्रदेश , प्रादेशिक लोकाचा इतिहास त्याची कला, संस्कृती स्थापत्य, धार्मिक जीवन इत्यादी घटक महत्वाचे आहेत. भारताच्या शहरी व ग्रामीण भागातील बरेच शहरे ऐतिहासिक व सांस्कृतीक दृष्ट्या परिपूर्ण आहेत तेथिल संगीत संग्राहालय पारंपारिक प्रथापरंपरा, सण उत्सव, सांस्कृतीक जीवनाचे दर्शन धडते सांस्कृतीक पर्यटन एक चळवळ आहे जी सांस्कृतीक जीवनाकडे आकर्षित करते सर्वसाधारण

जीवनशैली, राहणीमान व नवीन माहीतीबद्दल उत्सुकता वाढविले. स्थानिकांना आपल्या वेगळेपणाची जाणीव निर्माण करते.

सांस्कृतीक पर्यटनास खुप मोठा ऐतिहासिक वारसा आहे अनेक धोरणात्मक बाबी दृष्टिस पडतात जागतीक पर्यटन समितीच्या मते जगातील एकून पर्यटन व्यवसाया पैकी जवळपास ३७.५ व्यवसाय हा सांस्कृतीक पर्यटनामधून होतो आणि दरवर्षी १३५ वाढ होते अलीकडच्या काळात अनेक पर्यटक संग्रहालयास भेट देतात आपल्या व भेट दिलेल्या ठिकाणामध्ये ऐतिहासिक फरक करुन सविस्तर अभ्यास करतात.

सांस्कृतीक पर्यटनामध्ये ऐतिहासिक स्थळांना भेट देणे आपल्या पेक्षा वैविध्य पूर्ण ठिकाणास भेटून तेथील सर्वांगीण स्थिती जाणून घेतात तेथील शहर, सण, उत्सव नैसर्गिक जंगल निसर्गजिवन समजुन घेतात भारताचा वैभवशाली इतिहास, प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक ऐतिहासिक सांस्कृती वारसास्थळे त्याबद्दलची, दुःख, धैर्य प्रेरणादायी गोष्टी जाणुन धेणे भारताच्या अभिमानास्पद सांस्कृतीक परंपरा आणि इतरा मध्ये सामील झालेल्या कहान्या भारताच्या प्रत्येक प्रादेशिक भागांमध्ये ऐतिहासिक किल्ले, ठिकाणे, मंदीरे, पुरातत्वियवास्तू यामधुन बहुवैविध्य दिसून येते म्हणून युनोच्या स्वतंत्र विभागाने भारतातील अनेक ठिकाणास भेट देऊन त्या ठिकाणाची सर्व दृष्टीने पाहणी करुन अनेक स्थळाचा जागतीक वारसा स्थळांमध्ये समावेश केला आहे. भारतामध्ये अनेक ठिकाणे महत्वपूर्ण आहेत. त्यास दीर्घकाळाचा इतिहास कारणीभूत आहे म्हणूनच स्थानिक व विदेशी पर्यटक भारतीय सांस्कृतीक स्थळाविषयी भावपूर्ण उदगार काढतात आणि इतरांना त्या ठिकाणास भेटी देण्यास प्रोत्साहित करतात यांवरुन भारतीय सांस्कृतीक ऐतिहासिक ठिकाणाचे महत्व अधोरेखित होते. भारतीय ऐतिहासिक वारसा स्थळामध्ये दिल्ली, खजुराहे राजस्थान आग्रा, चेन्नई पुरी पश्चिम बंगाल, ताजमहाल, अजंठा, एलोरा, वेरुळ, कोणार्कचे सुर्यमंदीर, फत्तेपूर सिक्री, काझीरंगा अभयारण्य मानसराष्ट्रीय उद्यान नंदादेवी, सुंदरबन भिमबेटका, गुंफा व्हॅली ऑफ, फ्लॉवर्स, बदामी, पुराणाकिल्ला दिल्ली, लोथल शहर (गुजरात) सिटीपॅलेस, जयपूर, जंतरमंतर (दिल्ली) फत्तेह प्रकाश पॅलेस, रामबाग पॅलेस, इंडिया गेट, फालकुनाम पॅलेस, महाबल्लीपुरम , नालंदा आयोध्या, कालीबंगण, पिंजोर, हुमायून कबर, जलमहाल, संसदभवन महारानीची छत्री , मिर्झागालिबची कबर, नॉर्थ, साऊथ ब्लॉक, अकबर कबर, दयालबाग गेट वे ऑफ इंडिया रॉयल गार्डन, एलिफंटा स्टेब्लस (हंम्पी) इत्यादी प्राचीन ऐतिहासिक वास्तू आहेत.

जगातील पर्यटन संघटनेच्यामतानुसार देशाच्या अर्थव्यवस्थेस गतीमान करण्यात पर्यटन उद्योग पूरक ठरतो देशाच्या विविध भागात पायाभुत सुविधामध्ये दर्जात्मक सुधारणा झालेल्या आहेत. स्थानिक लोकांना नोकरीची संधी

उपलब्ध झाली. स्थानीक कला साहित्यनिर्मिती, सांस्कृतीक वारसा संरक्षण व संवर्धनासाठी जागृती, पर्यावरण रक्षण करणे आधुनिक काळात गतीमान उद्योगातून मोठया प्रमाणात अर्थप्राप्ती होते. प्रगत उद्योग बनतोय सेवाक्षेत्रामध्ये वाढ होत आहे स्थानिक व्यवसायातून कलाकुसरीच्या, कुठीरोद्योगाच्या माध्यमातून स्थानिकांना रोजगार मिळतो पर्यटन हा स्थानिक नव्हे तर मैखीक उद्योग आहे

तो उच्चगतीने विकसित होत आहे. राष्ट्रीय व प्रादेशिक विकासाला चालना देणारा उद्योग आहे. कोणत्याही स्वरुपाचा स्थानिकांना त्रास न देता विकसित होत आहे. पर्यावरण रक्षण सांस्कृतीक सामाजिक जीवणामध्ये बदल होत आहे. प्रादेशिक पर्यावरण व जैविक संस्थांचे संरक्षण व संवर्धन होते या उद्योगातून सातत्यपूर्ण उत्तरोत्तर आर्थिक प्रगती होते.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

- India. Ministry of Tourism. Annual report, 2012-13 New Delhi : The Ministry, 2013. 112 p.
- Maharashtra. Planning Department. Economic survey of Maharashtra, 2013-14 Mumbai : Planning Department, 2014. 237 p.
- India. Ministry of Tourism and Civil Aviation. Tourism progress report. New Delhi : the Ministry, 1973 19 p.
- Gadre, V.R. Paryatan. Samavisshtha. Marathi Vishwakosh. Khand. 9 Mumbai : Marathi Vishwakosh Madal, 1976. Pp 275
- Deglurkar, G.B. Marathwada. Samavisshtha. Marathi Vishwakosh. Khand. 12 Mumbai : Marathi Vishwakosh Madal, 1976. Pp 1173.
- Jadhav, Tukaram. Ed. Maharashtra. : Varshiki, 2015 Pune : Unique Academy. 2016. 957 p.
- Joshi, C.B. and Arunachalam, B. Maharashtra : Regional study. Bombay : A.R. South and Company, 1962. 187 p.